

Kaynak: *Bilimsel Bildiriler, TDK Yayınları, 1972*

e-kaynak: <http://www.bilgicik.com/yazi/evliya-celebi-ve-anadolu-agizlari-prof-dr-hasan-eren/>

Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları (Prof. Dr. Hasan EREN)

Büyük Türk gezgini Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si, abartmalı yanlarına karşın coğrafya, tarih, etnografya, folklor... bakımlarından üzerinde durulmaya değer büyük bir eserdir.

Sağlam bir gözlem yeteneğine sahip olan Seyahatname yazarı, yalnız coğrafya, tarih, etnografya bilgileri vermekle kalmayarak, eserinin birçok yerlerinde yerli diller üzerine topladığı bilgi ve verilere de yer verilmiştir. Örneğin Seyahatnamemde yazar, Abaza dili, Kaytak dili, Gürcü dili, Mingrel dili, Arap dili, Türkmen dili, Dobruca Tatarlarının dili, Tiflis Kürt dili, Rus dili, Sırp dili, Boşnak dili, Hırvat dili, Venedik İtalyancası, Macar dili, Alman dili, Kırım Tatarlarının dili, Nogay dili, Kalmak dili ... üzerinde durmuştur.

Evliya Çelebi'nin bu diller üzerine vermiş olduğu bilgi ve verilerin büyük bir bölümü işlenmiş, değerlendirilmiştir. Özellikle onun Kafkas dilleri üzerine verdiği bilgiler önemle ele alınmıştır. Çünkü Seyahatnamemde Kafkas dilleri üzerine verilen bilgiler, bu dillerin en eski yazılı belgeleri arasında yer alıyordu.

Yalnız, Kafkas dilleriyle ilgili olarak Evliya Çelebi'nin işlediği bir "suç" üzerinde durmak gerekir. Evliya Çelebi'nin eserinde Dağıstanlı Kaytakların dili üzerine küçük bir liste vardır. Daha çok hayvan adlarını kapsayan bu liste, Kaytak dili ve Kaytak tarihi ile uğraşanlar için her bakımdan ilginçtir. Bu bakımdan bilginler Evliya Çelebi'nin Kaytakça listesi üzerinde sık sık durmuşlardır.

Evliya Çelebi'nin verdiği Kaytakça söz listesi ilk kez W. Barthold'un gözüne çarpmıştır. Barthold, K voprosu o proisxoıdenii kaytakov (Etnografıçeskoe Oboz-renie LXXXIV - LXXXV, 1910, 37 - 45) adlı yazısında, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgileri B. Ya. Vladimircov'un yardımıyla çözmüştü. Bu çözümlere dayanan bilgin, Kaytak dilinin bir Moğol diyalekti olduğu inancına varmıştı.

G. J. Ramstedt'in 1911'de çıkan küçük yazısı (K voprosu o kaytakax. Etnografıçeskoe Obozrenie LXXXVIII - LXXXIX, 1911, 239 - 240), bu konuda yeni bir şey getirmemiştir. Buna karşılık, Hamdullah Kazvini'nin Nüzhetü'l-kulüb adlı eserindeki Moğolca sözleri yayan N. Poppe (Mongol'skie uazvaniya jivotnix v trude Xamdallaxa Kazvini. Zapiski Kollegii Vostokovedov I, 1925, 195 - 208) Moğol dili uzmanlarına Evliya Çelebi'nin Kaytakça listesi için yeni olanaklar vermişti. Bir yandan Poppe'nin verilerine, bir yandan da kendi birleştirmelerine dayanan P. Pelliot (La pretendu vocabulaire deş Kaitak du Daghestan. Journal Asiatique 1927, I, 279 - 294), Kazvini'nin Moğolca verileriyle Evliya Çelebi'nin Kaytakça sözleri arasında köklü bir karşılaştırma yaptıktan sonra, Kaytakça verilerle Kazvini'nin verdiği Moğolca biçimler arasında kuşkulu benzerlikler (ressemblances inquietantes) bulunduğunu belirtmiştir (294. s.).

Bundan sonra J. Stephenson, Kazvini'nin eseri üzerine yeni bir çalışma yaymıştı (The Zoological Section of the Nuzhat-ul-Qulüb of Hamdullah al-Mustaufi al-Qazwini. London, 1928). Pelliot, Poppe'nin eski yazışma ve Stephenson'un ortaya koyduğu yeni gereçlere dayanarak, Nüzhetü'l-kulüfAaki Türkçe ve Moğolca sözleri uzun açıklamalarla tekrar yaydı (Leş Formes turques et mongoles dans la nomen-clature zoologique du Nuzhatu'l-kulüb. Bulletin of the School of Oriental Studies VI, 1931, 555 - 580). Pelliot'nun yeni araştırmaları sonunda Evliya Çelebi'nin Kaytakça listesiyle bu eserdeki Moğolca biçimler arasında varlığından söz açtığımız benzerlikler de arttı. Bu benzerlikleri göz önüne alan yazar, Evliya Çelebi'yi Kaz-vini'yi "yağma etmek"le suçladı: "Deş â present je considere qu'Evliyâ Celebi a froidement pillt; Kazwini." (580. s.)

Büyük Fransız bilgininin haklı eleştirmeleri karşısında, eski eserlerden aldığı bilgileri kendi gözlemi gibi göstermekten çekinmeyen Evliya Çelebi'yi savunacak değilim. Yalnız, onun Abaza, Gürcü, Mingrel, Arap, Kürt, Tatar, Rus, Sırp, Boşnak, Hırvat, Macar... dilleri üzerine verdiği bilgilerin her bakımdan sağlam olduğunu belirtelim. Bu diller üzerinde duran gezginin doğrudan doğruya kendi gözlemlerine dayandığı anlaşılıyor.

Bu bakımdan sağlam bilgiler veren bu küçük sözlüklerin bir bölümü uzmanlarca işlenmiş, değerlendirilmiştir. Örneğin R. Bleich-steiner, Evliya Çelebi'nin Seyahtatıraame'sinde Kafkas dilleri üzerine verilen dil örnekleri üzerinde durmuştur (Die kaukasischen Sprachproben in Evliya Çelebi's Seya-hetname. Caucasia XI, 1934, 84 - 126). S. S. Djikiya, Evliya Çelebi'nin Mingre) ve Gürcü dilleriyle ilgili verilerini toplamıştır (Evliya Çelebi o mingrelskom i gruzinskom yazıkax.

Sovetskoe yazıkoznanie II, 1936, 109-128). Bundan sonra Djikiya, Evliya Çelebi'nin Lazlar ve dilleri üzerine verdiği bilgileri de gözden geçirmişti (Evliya Çelebi o lazax i lazskom yazıke. İberiskokavkazskoe yazıkoznanie VI, 1954, 243 - 256). H. J. Kissling, Evliya Çelebi'nin Almanca örnekleri üzerinde durduğu gibi (Einige deutsche Sprachproben bei Evliya Celebi. Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa II, 1938, 212 - 220), L. Ligeti de onun Macarca veri ve örneklerini değerlendirmiştir (Evliya Cselebi magyar szöjegyzeke. Magyar Nyelv LXVII, 1971, 394 - 409).

Evliya Çelebi'nin eserinde Dobruca ve Kırım Tatarlarının dili, Nogay dili, Türkmen dili gibi Türk dilleri üzerine bilgi verdiğini yukarıda belirtmiştim. Bu küçük

örnekler yanında gezginimiz Anadolu ağızlarına da değinmiş, yerli halk arasında kullanılan birtakım sözleri yazmıştır. Benim bildiğime göre, Evliya Çelebi'nin "Tosya, Bolu, Dörtdivan Türklerinin lisan ve lehçeleri" konusunda sıraladığı örnekler, onun Anadolu ağızları için verdiği en zengin sözlüktür. Seyahatname yazarının dağınık olarak verdiği sözler gibi, bu sözlük de şimdiye değin Türk dili ve Türk diyalektolojisi bakımından değerlendirilmemiştir. Seyahatname'de dağınık olarak verilen yerli sözlerin toplanması, işlenmesi uzun sürer. Ancak, Tosya, Bolu ve Dörtdivan Türklerinin dilleri üzerine verilen örnekler, Anadolu diyalektolojisi bakımından kolaylıkla değerlendirilebilir.

Seyahatname1 mu Ahmet Cevdet baskısında Tosya, Bolu, Dörtdivan ağızı sözlüğü olduğu gibi verilmiştir (II, 175-176. s). Zuhuri Danışman baskısında ise bu sözlük yeni yazıya çevrilmiştir (3. kitap 174 - 157. s.) Danışman, Evliya Çelebi'nin verdiği sözlerin okunmasında büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu bakımdan küçük bir notta, bu sözlerin doğru olarak yeni yazıya çevrildiğini iddia edemeyeceğini belirtmiştir.

Bu sözlükteki verileri değerlendirirken Evliya Çelebi Seyahatname'sinin bütün yazmalarını göz önünde tutmak gerekir. Bu büyük eserin birkaç yazması vardır. Ahmet Cevdet baskısı Millet Kütüphanesindeki Pertev Paşa yazmasına dayanmaktadır. Danışman, Topkapı Sarayında Bağdad Köşkü kütüphanesinde bulunan yazmayı kullanmıştır.

Bunlardan başka, Süleymaniye Kütüphanesinde Beşir Ağa kitapları arasında da Seyahatname'nin güzel bir yazması vardır. Bu yazmalar arasında bugüne değin sağlam bir karşılaştırma yapılmamıştır. Evliya Çelebi ve eseri üzerine güzel bir araştırma yapmış olan Prof. Cavit Baysun da bu konu üzerinde pek durmamıştır. Bu duruma göre Seyahatname'nin sağlam yazmasının hangisi olduğunu bilmiyoruz. Bu koşullar altında Evliya Çelebi'nin Tosya, Bolu, Dörtdivan Türklerinin dilleri üzerine verdiği örnekleri değerlendirirken Seyahatname'nin bütün yazmalarını göz önünde bulundurmaktan başka çıkar yol yoktur. Biraz sonra sunacağım örneklerden de anlaşılacağı gibi, gezginimizin Tosya, Bolu, Dörtdivan ağızı üzerine verdiği örneklerin bir bölümü, bütün yazmaların göz önünde tutulması halinde bile çözülememektedir. Seyahatname'râ.n "Tosya, Bolu, Dörtdivan Türklerinin lisan ve lehçeleri" adlı bölümü, bu eserde yer alan dil örneklerinin en büyüklerinden biridir. Yukarıda adlarını andığımız yabancı diller için örnek olarak 40 - 50 söz vermekle yetinmiş, olan yazar, bu listede 100'den çok biçim sıralamıştır.

Bu bildirinin dar çerçevesi içinde bütün bu örnekler üzerinde birer birer duru-lamayacağı açıktır. Bu bakımdan Evliya Çelebi'ye borçlu olduğumuz bu sözlüğün kapsam ve değerini belirtirken ancak birkaç örnek vermekle yetineceğiz.

Evliya Çelebi'nin yabancı dilleri tanıtırken tuttuğu belirli bir yol vardır. Yazar, önce l'den başlayarak 15'e, 20'ye değin sayı adlarının yabancı dildeki karşılıklarını verir, sonra ekmek, su, şarap gibi yiyecek ve içeceklerin adlarını sayar. Yabancı diller üzerine verilen bilgiler, birtakım sorularla sona erer. Sırpça, Hırvatça, Gürcüce, Mingrelce gibi diller konusunda verilen örnekler bu plana göre düzenlenmiştir. (Bildirimim başında sözünü

ettiğim Kaytakça sözlüğün yapısı bu plandan farklıdır. Bu sözlükteki örneklerin Hamdullah Kazvini'nin eserinden olduğu gibi alınmış olması, yazarın, dillerin tanıtılmasında uyduğu plandan ayrılmasına yol açmıştır, sanıyorum.)

Evliya Çelebi'nin Tosya, Bolu, Dörtdivan ağızlarının özelliklerini belirtirken de yabancı diller için kullandığı plandan ayrıldığı göze çarpıyor. Yazarın Anadolu ağızlarını tanıtırken bu yoldan uzaklaşması doğaldır. Türk ağızlarında s ayı adlarında bir başkalık söz konusu değildir. Bu bakımdan yazar, Türk ağızlarının özelliklerini belirtmeye çalışırken sayı adlarını saymaktan çekinmiştir. Nitekim Güney-doğu Anadolu Türkmenlerinin dilinde kullanılan özel biçimleri verirken sayı adlarını anmamış, bunun sebebinin de açık açık söylemiştir: “Türkman dilinde hesaplar bildiğimiz gibi “bir”, “iki”, “üç” vesairedir, ama “diğer kelimat ve tabirleri” “bir nebze” verilmiştir.

Evliya Çelebi'nin “Tosya, Bolu, Dörtdivan Türklerinin lisan ve lehçeleri” adı altında verdiği sözlükle ilgili olarak üzerinde durulması gereken en önemli sorun, verilen örneklerin gerçekten bu ağızlarda kullanılıp kullanılmadığı sorunudur. Bu soruna olumlu bir karşılık vermek gerekir. Sözlükte verilen biçimlerin büyük bir bölümü bugün de Tosya, Bolu ve Dörtdivan çevrelerinde kullanılmaktadır. Evliya Çelebi'nin listesinde bugün yalnız bu ağızlarda kaldığı anlaşılan birkaç örnek de vardır. Örneğin Evliya Çelebi, Tosya, Bolu ve Dörtdivan ağızlarında kullanılan yemiş adlarını sıralarken “kiraz”, “kiraz kurusu”, “incir” anlamına gelen adlar yanında kişne (veya gişne) biçimini veriyor ve bunun “vişne” anlamına geldiğini belirtiyor.

Vişne biçiminin Anadolu ve Rumeli ağızlarında kullanıldığını biliyoruz. Öbür Türk diyalektlerinde kullanılmayan bu sözün komşu dillerden alındığı açıktır. Bizim için ilginç olan, yazarın verdiği kişne biçimidir. Dialectologique sözlüklerimizde kişne (veya gişne) biçimi verilmemiştir. Ancak, Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bu biçimin varlığından şüphe edilemez. Öğrencilerim, bu biçimin Bolu köylerinde bugün de kullanıldığını bildirdiler. Böylelikle Evliya Çelebi'ye borçlu olduğumuz bu verinin Bolu ağızında kullanıldığı anlaşılmış oldu.

Evliya Çelebi'nin listesinde “ağaç bardak” anlamına gelen boduç biçimi de geçer. Bu, Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan bir biçimdir. Bu sözün Sinop, Samsun, Ordu, Giresun, Zonguldak, Çankırı, Kastamonu, Çorum, Tokat, Yozgat, Amasya, Bolu, Bursa, Afyon, Bilecik, Denizli, Aydın, İsparta, Muğla, Kütahya, Konya, Niğde, Ankara, Sivas, Kayseri, İçel, Antalya... illerinde kullanıldığını biliyoruz. Bilecik, Kütahya, Balıkesir, İsparta, Konya, Niğde, İçel, Adana illerinde boduç yanında melalhetique bocut biçimi de vardır. Buna göre, Evliya Çelebi'nin verdiği boduç da Tosya, Bolu, Dörtdivan ağızında kullanılan sağlam bir veridir.

Evliya Çelebi, Tosya, Bolu, Dörtdivan Türkleri arasında “güneş” anlamına gelen çoğaç biçimini de vermiştir. Dialectologique sözlüklerimize göre çoğaç, Bolu, Konya, Denizli, İçel illerimizde kullanılan bir biçimdir. Bunlardan başka, bu sözün Anadolu'da çuvaş biçiminde kullanıldığını da biliyoruz. Bu Türkçe sözün eski kaynaklarda kullanıldığını da tanık oluyoruz. Bu duruma göre, Evliya Çelebi'nin verdiği çoğaç da bu bölge ağızlarının malıdır. (Evliya Çelebi, Seyahatnamey'din başka bir yerinde Kastamonu bölgesi Türkleri arasında “bardak” anlamına gelen seyek biçiminin kullanıldığını da bildirmiştir. Boduç gibi, bu söz de Anadolu ağızlarında kalmış eski bir biçimdir.)

Seyahatname yazarının verdiği başka bir söz de apıştı sözüdür. “Sacayak” anlamına gelen bu biçimin Konya ve Eskişehir illerinde kullanıldığını biliyoruz.

Bunun yanında yazar, Tosya, Bolu, Dörtdivan çevresinde “sacayak” a üçbastı adının verildiğini haber veriyor. Bu adın Anadolu ağızlarında ve özellikle Tosya, Bolu, Dörtdivan çevresinde kullanıldığı açıktır. Ancak, öğrencilerim arasında bu biçimi bilenler çıkmadığı gibi, Bolu köylerinde yaptığım araştırmalarda da bu ada rastlamadım. Dialectologique sözlüklerimizde de bu ad verilmemiştir. Yalnız, Söz Derleme Dergisinde apıştı maddesinde “üçbastı” karşılığı da kullanılmıştır. (Anadolu ağızlarında sacayak yanında üçayak adı da kullandı.) İşte Evliya Çelebi'nin apıştı biçimi yanında saydığı üçbastı adı da anlam bakımından üçayak'tan farksızdır.

Evliya Çelebi'nin “araba” anlamıyla verdiği ganlı biçimi de ilginçtir. Bu sözü bugün kağrı olarak kullanıyoruz. Ancak, Seyahatnamemde verilen biçim, bu sözün eski biçimine daha yakındır. Evliya Çelebi'nin listesinde üzerinde durulmaya değer birtakım meyve ve sebze adları da vardır. “Muşmula” anlamına gelen döngel, “kestane” anlamına gelen dombak, “lahana” anlamına gelen kelem gibi.

Döngerin. Bolu, Denizli, İsparta, Ankara illerinde kullanıldığını biliyoruz. Samsun, Sinop, Bolu, Giresun... illerinde ise töngel olarak kullandır. (Anadolu'nun birçok yerlerinde döngel'e beşbıyık ve ezgil gibi birtakım adlar da verilir. Ancak, Evliya Çelebi Tosya, Bolu, Dörtdivan çevresi için yalnız döngefi vermekle yetinmiştir.)

Evliya Çelebi'nin verdiği dombak da sağlam bir veridir. Yalnız, dialectologique sözcüklerimizde bu biçim daha çok "şeftali", "zerdali" veya "kayısı" olarak verilmiştir. Anadolu ağızlarında tombak (> dombak) yanında tüylü tombak, tüylü tombalak biçimleri de kullandır. Bunlardan başka, tombalak biçimi "domates" anlamına da gelir.

"Lahana" anlamına gelen kelem'e gelince: Kelemdin Bolu çevresinde kullanıldığını biliyoruz. Bundan başka, bu söz Safranbolu, İsparta, Kütahya, Denizli ve Kara-ağaç'ta da kelem olarak kullanılır. (Anadolu'nun kuzeybatı illerinde "lahana"ya dürme adı da verilir. Ancak, Seyahatname yazarının bu adı Tosya, Bolu, Dörtdivan Türkleri arasında duymadığı anlaşılıyor.)

Evliya Çelebi, "havuç" için kızıl ağaç, pürçüklü ve yer sapı adlarını sayıyor. Anadolu ağızlarında "havuç"un türlü adları vardır: badul (Konya), deber otu (Denizli, Bilecik), deper otu (Afyon, İsparta, Kütahya), teber otu (Afyon, Kütahya), teper otu (Ankara, Eskişehir, Uşak, Kütahya, İsparta, Bursa, Eskişehir, Aydın, Bilecik, Afyon, Antalya, Konya, Denizli, Çankırı, Bolu, Muğla, içel...), kızıl ot (Muğla, İsparta, Denizli), sarı ot (Denizli)... gibi. Yazarımızın vermiş olduğu kızıl ağaç biçimi bakımından kızıl ot ve son ot adları üzerinde durulmaya değer.

Pürçüklü biçimine gelince: Bu, Anadolu ağızlarında "havuç"a verilen en yaygın addır: Dialectologique sözcüklerimizde bu adın Bolu ilinde kullanıldığı belirtilmemişse de, bu ad Niğde, İzmir, Ankara, Çorum, Afyon, Sivas... illerinde pürçüklü, Kastamonu, Amasya, Bilecik, Tokat illerinde ise pürçekli biçiminde kullanılır.

Son olarak Evliya Çelebi "havuç"a bu çevrede yer sapı adının verildiğini bildiriyor. Sözlüklerimizde onun verdiği bu ada da rastlanmıyor. Ancak, yurdumuzda buna benzer birtakım adlar vardır. Örneğin yer otu (Kayseri, Konya, Çorum, Yozgat, Adana) adı her bakımdan yer sapı'na benzer bir addır. Kerkük'te kullanılan yer kökü adı ise yer sapı adına büsbütün yakındır. Anadolu'da "havuç"a yerebatan (Bile-cik>, yeregeçen (İsparta, Afyon), yerekaçan (İsparta) gibi adlar da verilir.

Evliya Çelebi "kereviz" için hanza veya hınza diye bir biçim de veriyor. Anadolu ağızlarında "kereviz", çorduk (Kayseri, Konya), gelin parmağı (Amasya), kokar ot (Aydın) gibi adlarla anılır. Anadolu'da çorduk biçimi daha çok "ahlat" anlamında kullanılır. Gelin parmağı ise "kereviz" yanında "havuç" anlamına da gelir. Kokar ot'un da "kereviz"den başka "bir çeşit yaban otu" anlamında kullanıldığını biliyoruz. Ancak, Anadolu ağızlarında "kereviz" (veya "havuç") anlamına gelen ve Evliya Çelebi'nin yazdığı veriye benzer bir biçime rastlayamadık.

Bunun gibi, "turp" anlamına geldiği bildirilen sepüger (veya sepüker) sözüne benzer bir söz de bulamadık. Yurdumuzda turp yanında acurga "yaban turpu" (Manisa), baştankara "kara turp" (İstanbul) gibi birtakım sözler kullanılır. Ancak, bu sözlerle Evliya Çelebi'nin verdiği veri arasında bir bağ kurmak olanaksızdır.

Seyahatnamemde Evliya Çelebi Tosya, Bolu, Dörtdivan çevresinde rastladığı köpek türlerini de sırahıyor: göblez "yavru köpek", çomar "koyun köpeği", mastı "fino köpeği", tula "zağar". Bu veriler arasında yazar, "tazi" anlamına gelen ilginç bir biçim de veriyor. Yazmalarda bu veri yetken (veya yitken) biçiminde yazılmıştır. Topkapı Sarayı yazmasında ise bu veri yetekiz (veya yetkez) olarak verilmiştir. Evliya Çelebi, Seyahatnamemin başka bir yerinde, Sarıkeçili dağında yaylayan Türkmenlerin dilini tanıtırken de bu sözü tekrarlamıştır. Atsız (Evliya Çelebi Seyahat-nâmesi'nden Seçmeler. II, İstanbul, 1972) bu veriyi tigen diye okumuştur (239. s.). Ancak, bunun bizim üzerinde durduğumuz yetken veya yetfecz'den başka bir şey...